АЈТӘН АЈДЫНГЫЗЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ НИТГИН ФОРМАЛАШМАСЫ ТАРИХИ

1998

Ајтән Ајдынгызы

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ НИТГИН ФОРМАЛАШМАСЫ ТАРИХИ

MƏSUD MAHMUDOVUN ŞƏXSİ KİTABXANASINDAN

Мөһтәрәм
Мәс'уд мүәллимә
мүәллифдән
бөјүк
еһтирамла.
4.04.99.
А. Ајд

«Чәнлибел» нәшријјаты
Бакы – 1998

İnv. № 5896

А-53
А-52

Азәрбајҹан Елмләр Академијасы И.Нәсими адына Дилчилик Институтунун Елми Шурасынын гәрары илә чап олунур.

Редактор: ф.е.д. Ә.Ш. Садыгов
Рә'јчиләр: ф.е.д., проф. Т.И. Һачыјев
ф.е.д., проф. Н.Г. Ҹәфәров
ф.е.д., проф. Г.И. Мәшәдијев

Ајтән Ајдынгызы. Азәрбајҹан дилиндә васитәсиз вә васитәли нитгин формалашмасы тарихи. – Бакы: «Чәнлибел» нәшријјаты, 1998, сәһ.133.

Монографијада илк дәфә олараг Азәрбајҹан дилиндә васитәсиз вә васитәли нитгин формалашмасы тарихи тәдгиг едилмиш, васитәсиз нитглә мүәллиф нитгигинин бирләшмәсиндән јаранан конструксијаларын грамматик статусу дәгигләшдирилмишдир. Тәдгигат Орхон-Јенисеј. Әски ујғур, оғуз вә Азәрбајҹан дилинин әсас јазылы абидәләринин материаллары әсасында апарылмышдыр. Монографија Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасы, әдәби дил тарихи мәсәләләрәи илә мәшғул олан аспирантлар, елми ишчиләр, һабелә али мәктәб мүәллимләри вә тәләбәләр үчүн дәјәрли вә әһәмијјәтли вәсаитдир.

$A\frac{4702060206}{065}$ грифли нәшр

© «Чәнлибел» нәшријјаты, 1998

Әзиз валидејнләримә
итаф едирәм.

Мүәллифдән

Азәрбајҹан дилинин јазылы абидәләриндәки лингвистик фактларын инвентарлашдырылмасы вә елми тәһлили һәм тарихи грамматика, һәм дә дилчилијин нәзәри мәсәләләри бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Дилчилијимиздә бу саһәдә чохлу тәдгигатлар апарылса да, нитг просесиндә мүһүм рол ојнајан васитәсиз вә васитәли нитгин мүәллиф нитги илә бирләшмәсиндән јаранан конструксијалар индијә кими бу бахымдан һәртәрәфли арашдырылмамышдыр. Бу мөвзу Азәрбајҹан дилчилијиндә диахроник аспектдә тәдгиг олунмамыш галырды вә узун мүддәт иди ки, өз тәдгигатчысыны көзләјирди.

Васитәсиз вә васитәли нитгли конструксијаларын диахроник аспектдә тәдгиги дилин үнсијјәт васитәси кими тәкамүлүнү, инкишаф просесини, инсан фикринин инчәликләрини ифадә етмәк габилијјәтинин тәкмилләшмәсини изләмәк, һабелә әдәби дилин үслубларынын формалашмасы тарихинин мүәјјән ҹәһәтләрини өјрәнмәк бахымындан ваҹибдир.

Тарихи фактларын олмамасына көрә васитәсиз вә васитәли нитгли конструксијаларын синхрон аспектдә тәдгиги заманы да гаршыја чыхан бә'зи мәсәләләрин елми изаһыны вермәк чәтинлик јаратмышды, мүхтәлиф ифадә формаларынын мөвҹудлуғу сәбәбләрини ајдынлашдырмаг мүмкүн олмамышдыр. "Азәрбајҹан дилиндә васитәсиз вә васитәли нитгин формалашмасы тарихи" монографијасы Азәрбајҹан дилчилијиндәки бу бошлуғу тамамлајыр, суал доғуран бир чох мәсәләләрин изаһыны вермәјә имкан јарадыр, гаранлыг, мүбаһисәли ҹәһәтләрин үзәринә ишыг салыр. Әсәрдә васитәсиз вә васитәли нитгли конструксијаларын јаранмасы, инкишафы вә формалашмасынын тарихи көкләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох дүзкүн олараг гәдим үмумтүрк јазылы абидәләринә - Орхон-Јенисеј, әски Ујғур јазыларына мүраҹиәт едилмиш вә әһәмијјәтли дил фактларыны сәлигә илә инвентарлашдырыл-

мышдыр. Мәһз бу абидәләрдәки дил фактларыны чыхыш кими тәдгиг едилмиш Азәрбајчан јазылы абидәләриндә һәмин конструксијаларын кәмијјәт вә кејфијјәт бахымындан инкишаф тенденсијасыны, тарихи тәкамүл мәрһәләләрини, формалашмасындакы ганунаујғунлуглары ән инчә деталларына гәдәр елми чәһәтдән дүзкүн тәһлил едилмиш, онларын тәкмилләшмә просесини көстәрилмишдир. Алынан нәтичәләрә сөјкәнәрәк мүасир дилчиликдә чох мүбаһисәли олан васитәсиз нитгли конструксијаларын (сөјләмин) грамматик статусуну дәгигләшдирмишдир. Беләликлә, Азәрбајчан дилиндә васитәсиз вә васитәли нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән конструксијаларын јараныб инкишаф етмәси вә там формалашмасы просесинин тәдгигинә һәср олунмуш гијмәтли бир елми әсәр јазылмышдыр.

Бизчә чох дүзкүн олараг васитәсиз вә васитәли нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән ибарәт конструксијаларын тәкамүл просесини ардычыл олараг инкишаф просеси әсасында изләмиш, тәдгиг етмишик. Чүнки һәмин конструксијаларын инкишаф тарихини дөврләшдирмә принсипи әсасында парчаланмыш шәкилдә јох, мәһз ардычыл инкишаф просеси кими тәдгиг етмәклә ајдын шәкилдә көстәрмәк мүмкүндүр. Тәдгигаты мәһз бу шәкилдә апардығымыздан бөјүк наилијјәт әлдә етмиш, елмин мүасир тәләбләри сәвијјәсиндә дүзкүн, гијмәтли нәтичәләр чыхармышык.

Монографија кириш, ики фәсил вә нәтичәдән ибарәтдир. Јазылы абидәләрдә васитәсиз нитг чох кениш ишләндији вә рәнкарәнк хүсусиј јәтләрә малик олдуғундан монографијанын "Васитәсиз нитг" адланан биринчи фәсли ики бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи бөлмәдә јазылы абидәләрдә ишләнән васитәсиз нитгин репрезентасијасы (тәгдим едилмәси) васитәләри, репрезентасијада мүһүм рол ојнајан фе'лләрин вә дикәр васитәләрин хүсусијјәтләри, ки//ким бағлајычысынын ролу, репрезентасија үсуллары, мүәллиф нитгинин имканлары, икинчи бөлмәдә исә васитәсиз нитгин типләри, структуру вә тәркиби тәдгиг едилмиш, беләликлә дә јазылы абидәләрдә васитәсиз нитгли конструксијаларын ишләнмә сферасы, тарихи инкишафы вә формалашмасы һәртәрәфли өјрәнилмишдир. Бу мәсәләләрин тәдгигиндә монографијалардан елми ахтарыш методлары тәгдирәлајигдир. Тәдгигат објектини һәртәрәфли, бүтүн параметрләрдә, бүтөв һалда, тәдгиг едилмиш, гијмәтли фактлар топламыш вә һәмин фактлары дүзкүн, дәгиг арашдырмагла елми проблемин там һәллинә наил олмушуг.

Биз Орхон-Јенисеј, әски ујғур, оғуз абидәләрини диггәтлә арашдырараг конкрет фактлар әсасында көстәририк ки, бу абидәләрдә вә еркән дөвр Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә өзкә нитги әсасән васитәсиз шәкилдә ифадә едилмишдир. Васитәли нитг нисбәтән сонракы дөврләрдә вә тәдричән, өзү дә васитәсиз нитг тәчрүбәси әсасында нитг просесиндә јаранмышдыр. Беләликлә, бә'зи түркологларын мүлаһизәләрини конкрет дил фактлары илә тәкзиб едәрәк васитәли нитгли конструксијаларын башга диллердән алынмадығыны, түрк дилләринин өз инкишаф тарихинин мәһсулу олмасыны сүбут етмәклә, һәмчинин васитәсиз нитгли конструксијаларын грамматик статусуну дәгигләшдирмәклә нәзәри дилчилијимизи дә зәнкинләшдирмишик.

Монографијанын икинчи фәслиндә васитәли нитгин тарихи формалашмасы просеси, типләри тәдгиг едилмиш вә Азәрбајчан дилчилији, үмумијјәтлә түркологија үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едән елми нәтичәләр чыхармышдыр. Монографијада васитәли нитгин Азәрбајчан дилиндә чох-чох сонралар јарандығыны иддиа едән дилчиләрин фикирләрини тәкзиб едәрәк сүбут едилмишдир ки, һәлә әски ујғур абидәләриндә, "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында васитәли нитг нүмунәләринә раст кәлмәк олур вә буну иллүстратив материалларла тәсдигләнмишдир. "Дастани-Әһмәд Һәрами" вә ондан сонра јаранан дикәр Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә исә васитәли нитг кен-бол ишләнмишдир.

Бу монографијаны Азәрбајчан дилчилијиндә вә үмумијјәтлә түркологијада хүсуси әһәмијјәти олан елми наилијјәт кими гәбул етмәк лазымдыр. Биз Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасынын тәдгиг олунмајан бир саһәси һаггында долғун, биткин бир елми әсәр јазмышыг. Јазылы абидәләрдән сәлигә илә фактлар топламаг, инвентарлашдырмаг, онлары дәрин тәһлил едиб, јени елми

нәтичәләр чыхармаг үчүн хүсуси һазырлыг, сәбр вә интеллектуал сәвијјә лазымдыр.

Монографијадан тарихи грамматиканынын, әдәби дил тарихинин тәдриси просесиндә, һабелә елми вә тарихи-мүгајисәли грамматикаларын јазылмасында истифадә етмәк олар.

Филолокија елмләри намизәди А.А.Гурбанова

КИРИШ

Мәнбәләрдән мә'лум олур ки, өзкә нитгинин ифадәси мәсәләсинин өјрәнилмәси мүхтәлиф адлар алтында М.В.Ломоносовдан башлајараг И.И.Греч, А.Х.Востоков, И.Давыдов, П.Перевлесски, К.Говоров, Ф.И.Буслајев, А.А.Шилова, Д.Н.Овсјанико-Куликовски, Д.Поливанов, П.Козловски вә башгалары тәрәфиндән давам етдирилмишдир. Бу алимләрин тәдгигиндә өзкә нитг "приводимые слова", "вставка", "предложения вносные", "вводная речь" вә с. терминләрлә адландырылмышдыр /бах: 101-*13-46* /.

Сонралар рус дилчилијиндә васитәсиз вә васитәли нитгин тәдгигинә даһа чох фикир верилмиш, бир сыра намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары јазылмыш /бах: 101,54/, монографијалар чап едилмиш /бах: 36,80,71,102/, грамматикаја аид јазылмыш әсәрләрдә бу мәсәләјә хүсуси јер ајрылмышдыр /бах: 82,87,51,52,53, 57,59,76,78,88,91/.

Түркологијада өзкә нитгинин өјрәнилмәсиндә рус дилчилијинин тә'сири илә Мирзә Казымбәј /бах: 81/ вә рус түркологлары чох иш көрмүшләр. М.И.Ивановун "Татарская грамматика" /1842/, П.М. Мелиоранскинин "Краткая грамматика казак-киргизского языка" /1894/, Н.В.Катановун "Опыт исследования унинхайского языка" / 1903/, Н.И.Ашмаринин "Опыт исследования чувашского языка" /1929/ әсәриндә вә дикәр тәдгигатларда бу мәсәлә аз вә ја чох дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр /бах:38/.

Әсримизин отузунчу илләриндән башлајараг түркологијада да васитәсиз вә васитәли нитг мәсәләси проблем сәвијјәсиндә елми-тәдгигат мөвзусуна чеврилмишдир /бу барәдә бах: 62-485,38-4/. Бу мөвзуда диссертасијалар /бах: 77, 86,69, 33/, чохлу мәгаләләр /бах: 26,27,28,29,30,31,32,39,40,84,105,106,107,108,109,110,111,112, 113,115,120/ јазылмышдыр.

Азәрбајчан дилчилијиндә ијирминчи илләрдән башлајараг өзкә нитгинин ифадәси мәсәләсинә мүхтәлиф тәдгигатларда тохунулмушдур /бах: 58-52; һәмчинин 17-*428-429*; 19-*106-110* /.

Сонралар бу мөвзуда намизәдлик диссертасијасы да јазылмышдыр /бах: 38/.

Артыг, узун мүддәтдир ки, өзкә нитгинин верилмәси мәсәләси рус дилчилијиндә "прямая и косвенная речь", түркологијада да бу терминә мүвафиг ифадәләрлә /Азәрбајҹан дилчилијиндә "васитәсиз вә васитәли нитг" /адландырылараг тәдгиг едилир. Лакин истәр рус дилчилијиндә, истәрсә дә түркологијада бу мөвзуда апарылан тәдгигатларын һеч бириндә јалныз васитәсиз вә ја васитәли нитг ајрылыгда тәдгиг едилмәмишдир. Јә'ни васитәсиз вә васитәли нитг тәҹрид олунмуш, ајрыҹа көтүрүлмүш һалда јох, мәһз өзкә нитгинин - васитәсиз вә васитәли нитгин мөвҹуд олдуғу, реаллашдығы мүәллиф нитги әһатәсиндә тәдгиг едилмишдир. Бир сөзлә, бүтүн һалларда васитәсиз вә ја васитәли нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан конструксијалар әсас көтүрүләрәк тәдгигат апарылмышдыр. Әслиндә өзкә нитгини мүәллиф нитгиндән ајырараг тәдгиг етмәк ади сөзү, бирләшмәни, ҹүмләни вә ја мәтни тәдгиг етмәк демәк оларды. Демәли, дилчиликдә өзкә нитгинин ифадәси проблеминин "васитәсиз вә васитәли нитг" адландырылмасы шәрти характер дашыјыр. Јә'ни истәр васитәсиз, истәрсә дә васитәли нитг әслиндә мүәллиф нитги илә әлагәдә реаллашдығындан күллүн бир елементи, мүрәккәб конструксијанын бир компоненти сәвијјәсиндәдир. Буна көрә дә васитәсиз вә васитәли нитг әлагәдә олдуғу компонентлә бирликдә бир синтактик там кими характеризә олунмалы, анализ вә синтез едилмәлидир.

Васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан конструксијаны "ҹүмлә" адландырмаг да дүз дејил. Әкәр "ҹүмлә" адландырылса, онда ону ја табесиз, ја табели мүрәккәб ҹүмлә, јахуд да тәркибиндә васитәсиз нитг олан садә ҹүмлә кими көтүрмәк лазымдыр. Бә'зи дилчиләр исә belә конструксијалары мүрәккәб ҹүмлә һесаб етмәдикләри һалда, ону "ҹүмлә" адландырырлар ки, бу да мәнтигсизликдир /бах: 76-163/.

Бизим монографијанын адында да бу ән'әнә /проблеми "васитәсиз вә васитәли нитг" адландырмаг / көзләнсә дә, биз мәсәләни дәгигләшдирмәк истәјирик.

Васитәли нитг ја будаг ҹүмлә, ја да субстантивләшмиш фе'ли тәркиб /10-88/ кими мүәллиф нитгинә говушдуғундан бунун грамматик статусу ајдындыр вә һамы тәрәфиндән ејни ҹүр гәбул едилмишдир. Дилчиләр арасындакы фикир ајрылығындан ајдын олур ки, васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан конструксијанын грамматик статусу ајдын дејил вә бөјүк мүбаһисәләр доғурур. Буна көрә дә, бизҹә, васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан конструксија с ө ј л ә м адландырылмалыдыр. Сөјләм анализ едиләркән һәм васитәсиз нитгин маһијјәти, һәм дә васитәсиз нитгин репрезентасијасында - тәгдим едилмәсиндә мүһүм рол ојнајан мүәллиф нитги тәдгиг едилмәлидир. Бу һалда васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан сөјләмин маһијјәтини аҹмаг олар.

I ФӘСИЛ

ВАСИТӘСИЗ НИТГ

Васитәсиз нитг өзкә нитгинин һеч бир дәјишиклик едилмәдән, олдуғу кими ифадәсидир. Буна көрә дә васитәсиз нитг мүәллиф нитгинә мүнасибәтдә автоном маһијјәтдәдир. Бу да имкан верир ки, данышанын ифадә етдији бүтүн емосионал, експрессив, модал чаларлар васитәсиз нитгдә олдуғу кими сахлансын. Васитәсиз нитги васитәли нитгдән фәргләндирән әсас чәһәтләрдән бири дә мәһз бу кејфијјәтдир. Јә'ни васитәли нитгдә мүәллиф өзкә нитгини өз нитгинә ујғун- лашдырараг ифадә етдији үчүн ондакы фәрди нитгә мәхсус әсас кејфијјәтләр кәнар едилир, мүәллиф өзкә нитгинин мәзмунуну өз нитги кими ифадә едир. Һалбуки, гејд етдијимиз кими, өзкә нитгинин васитәсиз ифадәси заманы һәмин нитгдәки бү- түн фәрди емосионал, експрессив, модал чаларлар,интонасија, хитаб,нида вә с. олдуғу кими сахланылыр. Васитәсиз нитгин бу автономлуғу онун мүәллиф нитги илә бирликдә грамматик конструксија јаратмасына имкан вермир. Мәһз бу мәсәлә илә бағлы бөјүк мүбаһисәләр түрколокијада инди дә давам едир. Дилчиләрин бир групу мүәллиф нитги илә васитәсиз нитгин бирләшмәсини табели мүрәккәб чүмлә һесаб етдији һалда /бах: 35-177; 47-93; 63-*157-160*; *55-185-187*; 46-*226-230*; 34-*20-21*; 3-72; 68- *302-303*; 37-344; 74-331; 83-90; 97-*45-48*; 45-160; 48-*253-254*; 62-486,458; 64-82; 90-79; 96-13; 21-10; 86-9; 77-7; 69-7,14; 24-150; 56-*35-37*; 4-*371-373*; 2-202/, бир групу мәһз васитәсиз нитгин автономлуғуна истинад едәрәк белә конструксијаны табели мүрәк- кәб чүмлә кими гәбул етмәјин мүмкүн олмадығыны иддиа едирләр /бах: 18-152; 33-10; 5-390/.

М.Казымбәј васитәсиз нитги "вставочное предложение" /бах: 81-446/, Султан Мәчид Гәнијев исә "вносное предложение" /58-52/ адландырмышдыр.

Проф. Һ.Мирзәзадә вә проф. М.Һүсејнзадә васитәсиз вә васитәли нитгдән хүсуси олараг бәһс етмәсәләр дә, тамамлыг будаг

чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә аид вердикләри мисалларын әксәријјәтинин будаг чүмләси васитәсиз нитгдән ибарәтдир /бах: 15-*358-359*; 16-*200-202*/.

М.Чәфәрзадә васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләш- мәсиндән јаранан конструксијалары конкрет олараг табели мүрәк- кәб чүмлә адландырмаса да, васитәсиз нитгин "түрк дилләриндә табели мүрәккәб чүмләләрин јаранмасында" мүәјјән ролу олдуғуну гејд етмишдир /бах: 25-317/. Лакин онуң тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә аид вердији бә'зи мисаллар мәһз васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан конструксијалардан ибарәтдир /бах: 25-253/.

Г.Мәшәдијев васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләш- мәсиндән јаранан конструксијаларын "бағлајычысыз мүрәккәб чүмләјә охшадығыны" гејд етмәклә јанашы /бах: 17-431/, "васитәсиз нитгдән ибарәт мүрәккәб чүмлә мүхтәлиф тәркиблидир" јазмагла / бах: 17-434/ белә конструксијаларын мүрәккәб чүмлә олмасы һаггында фикрини дәгигләшдирмишдир.

Бир чох мүәллифләр исә белә конструксијаларын грамматик статусу һаггында конкрет фикир демәкдән чәкинирләр. Мәсәлән, Е.И.Убрјатова көстәрир ки, васитәсиз нитгли конструксијаја мүрәккәб чүмлә кими бахмаг олар, чүнки белә конструксијаларда ики чүмлә олур. Лакин онларын бир-биринә мүнасибәтини нә табесиз, нә дә табели мүрәккәб чүмлә адландырмаг олар /бах: 100-370/. Л.А.Покровскаја гагауз дилиндә дейни/деин фе'ли бағламалары васитәсилә јаранан табели мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләсини тәшкил едән васитәсиз нитги "представляющее собой как бы прямую речь" адландырмыш, конкрет лингвистик термин ишләтмәкдән чәкинмишдир /бах: 89-156/.

Мүһәррәм Еркин исә өзкә нитгилә мүәллиф нитгинин әлагәсини "ич ичә бирләшик чүмлә" адландырмыш вә белә конструксијаны "нормал бир бирләшик чүмлә" сајмыр. О, "ич ичә бирләшик чүмлә"нин бир -биринин ардынча кәлән ики мүстәгил чүмләдән фәргли бир конструксија олдуғуну гејд едир /бах: 114-384/.

З.Х.Тағызадə исə мүəллиф нитги илə өзкə нитги арасында ки бағлајычысы ишлəндикдə вə бу һалда өзкə нитги олдуғу кими, васитəсиз шəкилдə верилдикдə белə, ону васитəли нитг сајыр /бах:22-147/ вə бу чүр конструксијанын табели мүрəккəб чүмлə олдуғуну иддиа едир /бах: 22-147/. Лакин мүəллиф нитги илə өзкə нитги арасында ки бағлајычысы ишлəнмəјəн конструксијанын "бағлајычысыз мүрəккəб чүмлəјə охшаса" да мүрəккəб чүмлə олмадығыны гејд едир /бах: 22-144/.

Бу мүбаһисəлəрин јаранмасында дикəр диллəрдəки грамматик дурумун вə тəдгигатларын да мүһүм ролу вардыр. Мəсəлəн, бахмајараг ки, рус дилиндə васитəсиз нитглə мүəллиф нитгинин бирлəшмəсиндəн јаранан конструксијалары рус дилчилəринин əксəријјəти табели мүрəккəб чүмлə һесаб етмир, А.Г.Руднев, онлардан фəргли оларағ, гəт'и шəкилдə кəстəрир ки, белə конструксијалар табели мүрəккəб чүмлəнин бир нөвүдүр /бах: 91-353/. Дикəр тəрəфдəн, рус дилиндə мүəллиф нитги илə өзкə нитги арасында "что" бағлајычысы ишлəндикдə белə конструксијада васитəсиз јох, васитəли нитг реаллашыр вə мүəллиф нитги илə васитəли нитгин бу чүр бирлəшмəсиндəн дə табели мүрəккəб чүмлə алыныр. Азəрбајчан дилиндə исə мүəллиф нитги илə өзкə нитги арасында ки бағлајычысы ишлəнсə дə, хүсусилə классиклəрин дилиндə əксəр һалларда васитəсиз нитг верилир. Буна кəрə дə васитəсиз нитглə мүəллиф нитгинин бу шəкилдə бирлəшмəсиндəн дə табели мүрəккəб чүмлə алынмыр. Чүнки, јухарыда гејд етдијимиз кими, васитəсиз нитг мүəллиф нитгинə мүнасибəтдə өз мүстəгиллијини там шəкилдə мүһафизə едир.

Васитəсиз нитглə мүəллиф нитгинин бирлəшмəсиндəн јаранан конструксијаларла табели мүрəккəб чүмлəлəрин əсас хүсусијјəтлəринин мүгајисəси бунлар арасында ашағыдакы чидди фəргләри мејдана чыхармаға имкан верир.

Һəр шејдəн əввəл, васитəсиз нитглə мүəллиф нитгинин бирлəшмəсиндəн јаранан конструксијанын компонентлəри арасындакы мүнасибəт табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри арасындакы мүнасибəт кими грамматик вə интонасија васитəлəри илə мөһкəмлəнмəјиб. Буна кəрə дə сөјлəмин компонентлəри мүхтəлиф

мөвгелəрдə ишлəнə билдији һалда, табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəринин мөвгеји сабитдир.

Васитəсиз нитгли конструксијаларда мүəллиф нитги илə васитəсиз нитг фəргли интонасија илə тəлəффүз олундуғу һалда, табели мүрəккəб чүмлə бүтөвлүкдə биртипли интонасија илə дејилир. Тəсадүфи дејил ки, мүəллиф нитги əсасəн нəгли чүмлə олдуғу һалда, васитəсиз нитг суал, əмр, нида чүмлəлəриндəн вə ејни заманда бир нечə мүхтəлиф типли чүмлəлəрдəн ибарəт ола билир. Табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри исə структур-семантик вə интонасија бахымындан бир коммуникатив ваһид олур.

Васитəсиз нитглə мүəллиф нитгинин бирлəшмəсиндəн јаранан конструксијаларда компонентлəр əксəр һалларда мүхтəлиф мүəллифлəрə аид олур, табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри - һəм баш, һəм дə будаг чүмлə исə ејни бир мүəллифə аид олур.

Мүəллиф нитги илə васитəсиз нитг арасындакы əлагə мүəллиф нитги васитəсилə јалныз өзкə нитгини тəгдим етмəк, онун кимə мəхсус олмасы һаггында мə'лумат вермəклə мəһдудлашыр /бах: 59- 316/. Табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри арасында исə табелилик əлагəси олур вə бу əлагə мүхтəлиф грамматик васитəлəрлə тəсбит олунур.

Васитəсиз нитгин өзүнүн дə табели мүрəккəб чүмлəнин будаг чүмлəсиндəн фəргли бир сыра хүсусијјəтлəри вардыр. Белə ки, васитəсиз нитг мимемдəн, нидадан, əдатдан, модал сөздəн, һабелə бир сөздəн, јарымчыг чүмлəдəн башламыш бүтөв мəтнə гəдəр, мəктуб, сəнəд вə ситатдан ибарəт ола билир. Табели мүрəккəб чүмлəнин будаг чүмлəсиндə исə бу имканлар олмур.

Васитəсиз нитгли конструксијаларда мүəллиф нитги нəсрлə, васитəсиз нитг исə поетик формада ола билир. Белə гурулуш табели мүрəккəб чүмлəјə јаддыр.

Васитəсиз нитгдəки чүмлəлəрин хəбəрлəри заман, шəхс, кəмијјəт вə шəкил бахымындан чох заман мүəллиф нитгинə ујғунлашмыр. Будаг чүмлəлəрлə баш чүмлəнин мүнасибəтиндə исə бу хүсусијјəтлəр көзлəнилир.

Васитəсиз нитг данышанын һəјəчанлы һал-вəзијјəтини ифадə едəн јарымчыг кəсилмиш чүмлəлəр вə ифадəлəрдəн ибарəт олур, будаг чүмлə исə тамамланмыш чүмлəдəн ибарəт олур.

Васитәсиз нитгдә ифадәләр тәкрарлана билир, будаг чүмләдә бу кејфијјәт олмур.

Түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә өзкә нитгинин васитәсиз шәкилдә ифадә едилмәсинин тарихи чох гәдимдир. Тәдгигатлар көстәрир ки, илк дөврләрдә өзкә нитгинин васитәсиз шәкилдә ифадәси кениш јајылмышдыр. Чүнки бу чүр ифадә үсулу чох садә вә асандыр. Түркологлар гәдим түрк абидәләриндә өзкә нитгинин әсасән васитәсиз нитг шаблону әсасында гурулдуғуну тәсдиг едирләр /бах: 35-177; 104-205; 85-*116-118*; 77-10/.

Азәрбајчан дилинин диалект синтаксисини тәдгиг едән М.Чәфәрзадә јазыр: "Үмумхалг түрк дилләри, диалектләри вә абидәләри күлл һалында көтүрүлдүкдә, бу дилләр үчүн, әслиндә, васитәсиз нитгин сәчијјәви олдуғуну, васитәли нитгин данышыгда тәк-тәк һалларда ишләндијини, анчаг јазылы дилләрдә мүәјјән әһәмијјәт кәсб етдијини көрмәк чәтин дејил" /25-317/. О даһа сонра јазыр:"... диалектләрдә, түрк данышыг дилләриндә васитәли нитг интишар тапмамышдыр. Бу ејнилә Азәрбајчан диалект вә шивәләринә дә аиддир. Васитәсиз нитг чох кениш јајылдығы һалда, васитәли нитгә олдугча аз тәсадүф едилир" / 25-318/.

Рус дилинин тарихи грамматикасы илә мәшғул оланлар да рус дилиндә илк вахтлар васитәсиз нитг формасынын үстүнлүк тәшкил етдијини гејд едирләр /бах: 78-544/.

Азәрбајчан дилиндә өзкә нитгинин васитәсиз шәкилдә ифадәси ејни заманда зәнкин тарихи инкишаф просеси кечирмишдир. Мәһз бу тарихи тәкамүл просесини изләмәк һәм әдәби дилимизин ифадә имканларынын тәкмилләшмәси, һәм дә дилин грамматикасынын мүәјјән мәсәләләринин ачыгланмасы бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу бахымдан васитәсиз нитгин репрезентасијасы - тәгдим едилмәси проблемини, һабелә васитәсиз нитгин өзүнүн структур тәбиәтини, тәркибини, хүсусијјәтләрини тарихи аспектдә тәдгиг етмәк вачибдир. Чүнки васитәсиз нитгин репрезентасијасы вә васитәсиз нитгин өзүнүн маһијјәти бир-бирилә бағлы олса да, ајры-ајры мәсәләләрдир.

I БӨЛМӘ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНДӘ ВАСИТӘСИЗ НИТГИН РЕПРЕЗЕНТАСИЈАСЫ

Васитәсиз нитгин репрезентасијасы мүәллиф нитги васитәсилә реаллашдырылыр. Мүәллиф нитги әсасән васитәсиз нитги мүшајәт етмәклә, васитәсиз нитгин кимә мәхсус олдуғуну билдирмәклә мәһдудлашса /бах: 59-361/ да, елә бу функсијанын өзү онун нә дәрәчәдә вачиб олдуғуну билдирир. Мүәллиф нитгиндәки изаһедичи сөзләр васитәсиз нитгин даһа дәгиг баша дүшүлмәсини тә'мин едир. Белә ки, мүәллиф нитгиндә васитәсиз нитгин кимә мәхсус олмасы, нечә вә һансы шәраитдә дејилмәси изаһ едилир /бах:91-351/. Демәли, васитәсиз нитглә мүәллиф нитгинин бирләшмәсиндән јаранан сөјләмин формалашмасында мүәллиф нитгинин хүсуси ролу вардыр. Буна көрә дә белә бир функсијаны јеринә јетирән мүәллиф нитгинин хүсусијјәтләрини тәдгиг етмәк вачибдир. А.Исраилов тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, мүәллиф нитги васитәсиз нитгин малик олдуғу мүстәгиллијә малик дејил. Васитәсиз нитги чыхартсаг, мүәллиф нитги өз нормал коммуникатив функсијасындан мәһрум олур. О васитәсиз нитгә аид олан суал тәләб едир. Васитәсиз нитг исә мүәллиф нитги олмадан да коммуникатив функсијасыны сахлајыр, јалныз васитәсиз нитг олмур /бах: 69-7/.

Васитәсиз нитг әсасән мүәллиф нитгинин хәбәри, хүсусән нитг фе'лләри илә ифадә олунмуш хәбәри васитәсилә мүәллиф нитгинә дахил едилир. Истәр гәдим үмумтүрк абидәләриндә, истәрсә дә еркән дөвр Азәрбајчан јазылы абидәләриндә бу мәгсәд үчүн аз мигдарда нитг фе'лләриндән истифадә едилибсә дә, сонракы дөврләрдә бу мәгсәд үчүн даһа чох фе'лдән вә дикәр сөз вә ифадәләрдән истифадә едилмишдир. Орта әср бәдии јарадычылыг нүмунәләриндә исә һәмин мәгсәд үчүн истифадә едилән сөз вә ифадәләр зәнкинлији вә мүхтәлифлији илә диггәти чәлб едир.

1. ВАСИТӘСИЗ НИТГИН РЕПРЕЗЕНТАСИЈАСЫНДА МҮҺҮМ РОЛ ОЈНАЈАН ФЕ'ЛЛӘРИН ВӘ ДИКӘР ИФАДӘЛӘРИН ӘСАС ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мүәллиф нитги семантик чәһәтдән тамамланмајан чүмлә олдуғундан онун тәркибиндә өзкә нитгини мүәллиф нитгинә дахил етмәјә хидмәт едән дајаг сөзләри олур. Белә дајаг сөзләри мә'на кенишләнмәсини тәләб едән нитг вә тәфәккүр фе'лләриндән ибарәт олур /бах: 70-422/.

Азәрбајчан дилиндә өзкә нитгинин васитәсиз шәкилдә ифадә едилмәсинин тарихи инкишафыны тәдгиг етмәк үчүн онун нәш'әт тапдығы гәдим гајнаглардан - гәдим үмумтүрк абидәләриндән башлајараг үзүбәри изләмәк лазымдыр.

Орхон-Јенисеј вә әски ујғур абидәләриндә өзкә нитгинин васитәсиз шәкилдә ифадә едилмәсинин мүкәммәл, там формалашмыш нүмунәләринә раст кәлирик. Орхон-Јенисеј вә әски ујғур абидәләриндә гејд едилән мәгсәд үчүн әсасән ашағыдакы нитг фе'лләриндән истифадә едилмишдир.

Гејд едилән абидәләрдә васитәсиз нитгин репрезентасијасында ти- фе'линин мүхтәлиф тәсриф олунан вә тәсриф олунмајан формалары мүһүм јер тутур. Өзү дә әксәр һалларда ти- фе'линин мувафиг формалары васитәсиз нитгдән сонра ишләнмишдир. Мәсәлән: Туг ташыкыр ерикли јәлмә әри кәлти: Јағы кәлир,- тиди "Бајраг галдырыб сәфәрә чыхан заман сувари кәшфијјат дәјүшчүсү кәлди: Јағы кәлир, -деди" /Орхон -Јенисеј. Мојун Чор/;... мен анта олурајын, тенгри номин јадајын, - тиди "Мән орада отурум, танры динини јајым, -деди" /Ујғур. Манихеј мәтнләри, V абидә, III лөвһә, II сәһифә/; Биријә карлук бодун тапа сулә,- тип Тудун Јамтарыг ытым "Чәнуба карлук халгына гаршы гошун чәк, - дејиб Тудун Јамтары көндәрдим" /Орхон-Јенисеј. Билкә хаган/; Бу менинг јутузум бу, -тип ичгәру кирип өлуг бирлә јатты" Бу мәним арвадымдыр, - дејиб ичәри кирәрәк өлү илә бирликдә јатды" /Ујғур. Манихеј мәтнләри, I абидә, өн тәрәф/; Тенгри јалавчы бурхан, - тибән, едгү кылынчлыг арыг динтар, -тиб кирктүнмә димиз ерсәр... "Танры елчиләри бурхан/дыр/, -дејиб, дүз-әмәлли,

мүгәддәс диндардыр, -дејиб иман кәтирмәсәк дә..." /Ујғур. Манихеј абидәси, Хуастуанивт/.

Орхон-Јенисеј вә әски ујғур абидәләриндә васитәсиз нитгин репрезентасијасында ти- фе'линдән јаранмыш мүхтәлиф фе'ли бағламалардан истифадә едилдикдә һәмин фе'ли бағламаларын аид олдуғу әсас фе'ли хәбәр әксәр һалларда нитг вә ја тәфәккүр фе'лләриндән бири илә ифадә олунмушдур. Өзү дә Орхон-Јенисеј абидәләриндә мувафиг фе'ли бағлама әсас фе'ли хәбәрлә бирликдә, васитәсиз нитгдән сонра ишләнирсә, әски ујғур абидәләриндә васитәсиз нитгдән әввәл ишләнир. Мәсәлән:

Орхон-Јенисеј абидәләриндә: Сабыг јана саб ...кәлти: Олурун,- тијин *тимис* "Сөзү /чавабы/ јенә... кәлди: Отурун, -дејә демиш /Тонјукук/; Тенрикәнкә исик бертик, -тијин *јарлыкамыс*, "сад атыг анта бермис "Танрысифәтә / танрыјабәнзәрә/ зәһмәтини /ишини/ вердин дејә бујурмуш, /она/ шад адыны онда /о вахт/ вермиш" /Онкин/; Еки шад, улају инији күним, оғланым, бәкләрим, бодуным кәзи, кашы јаблак болтачы,-тип *сакынтым* "Ики шад, дикәр кичик гоһумларым, оғланларым, бәјләрим, халгымын көзү, гашы пис олачаг,- дејиб дүшүндүм" /Күл Тикин/.

Ујғур абидәләриндә: Анта өтру хјмавати инчә тип *тиди*: Амтыкыја јокуру јирдә әддә белгүлүк болмыш ерүр "Бунунла әлагәдар Һајмавати белә деди: Инди јахын јер вә заманда бәлирмиш" /Буддизм абидәләри. Мајтрысимит, I бөлмә/; Ол тенгрилигдәки кам Мар Амму Мочакка инчә тип *ајыты*: Не ерсен?... Сен нелуг келтинг бизинтә... тиди "О дијардакы шаман Мар Аму Мочака белә деди: Сән кимсән? Сән нә үчүн бизим торпаға кәлдин, -деди" /Манихеј мәтнләри, V абидә, III лөвһә, I сәһифә/; Инчә тип *јарлыкады*: Кенту кизләнчүнгүн арыг номка кызканматын ағы көнгүлүн ынану сизинмәтин кизләнг/? / "Белә бујурду: Өз сиррини мүгәддәс дин ганунуна гысганмадан /гызырганмадан/ уча көнүллә инанараг һеч бир шубһәјә дүшмәдән гору/?/" /Манихеј абидәләри, VIII абидә, Өн тәрәф/.

Әски ујғур абидәләриндә аз да олса, Орхон-Јенисеј абидәләриндә олдуғу кими, фе'ли бағлама илә әсас фе'ли хәбәрин васитәсиз нитгдән сонра ишләнмәси фактына да раст кәлдик.

Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanası
İnv. № 1896

Мәсәлән: ... көнгүлингә: аныг өгрүнчүлүг болтум, -тип *сакынты* "Үрәјиндә: Һәзз алдым, - дејиб дүшүндү" /Манихеј мәтнләри, I абидә, Өн тәрәф/.

Орхон-Јенисеј вә әски ујғур абидәләриндә васитәсиз нитгин репрезентасијасы үчүн ти- фе'ли вә ондан јаранан мүхтәлиф фе'ли бағламалардан әлавә, бир сыра дикәр сөз вә ифадәләрдән дә истифадә едилмишдир. Белә ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу мәгсәд үчүн нисбәтән аз, ујғур абидәләриндә исә даһа чох сөз ишләдилмишдир.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә әсасән өтлә-"нәсиһәт вер-", өкләс-"мәсләһәтләш-", сакын-"дүшүн-", саб кәл-"чаваб кәл-" фе'лләриндән васитәсиз нитгин репре-зентасијасы үчүн истифадә едилмишдир. Өзү дә бу фе'лләр әсасән васитәсиз нитгдән әввәл ишләнмишдир. Мәсәлән: Тәнин инимә, оғлума анча өтләдим: Калјурып Елтәрис кағанка адырылмадук, јаңылмадук "Һүчум едиб кичик гардашыма, оғлума еләчә нәсиһәт вердим: Гәзәбләниб Елтәрис хагандан ајрылмадыг, /она гаршы/ јаңылмадыг" /Онкин абидәси/; Анча өкләсмис: Өнрә түрк кағанғару сүләлим, -тимис, анару сүләмәсәләр, кич нән ерсәр ол бизни кағаны алп ермис, ајғучысы билкә ермис кач нән ерсәр, өлүртәчи күк "Елә мәсләһәтләшмиш: Шәргә-түрк хаганына гаршы гошун чәкәк, -демиш, она гаршы гошун чәкмәсәк, һәр нечә олса, о бизи, хаганы чәсур имиш, мәсләһәтчиси мүдрик имиш, һәр нечә олса, өлдүрәчәкдир" /Тонјукук абидәси/; Узунтонлуғ идишин, ајакын кодупан бармыш, јана едкүти сакынмыш: Идишимтә, ајакымта өни каннча барыр мән, - тир "Узундонлу /узунәтәк,раһиб/ касасыны, гәдәһини гојуб, јенә јахшыча дүшүнмүш: касамдан, гәдәһимдән ајры нә үчүн кедирәм, - дејир " /Ырк битик/; Сабығ јана саб... кәлти: Олурун, - тијин тимис "Сөзү /чавабы/ јенә кәлди: Отурун, -дејә демиш" /Тонјукук/.

Ујғур абидәләриндә мүвафиг мәгсәд үчүн ишләдилән фе'лләрин мигдары, гејд етдијимиз кими, даһа чохдур. Әсасән, ај-" де-", јарлыка-" бујур-", сөзлә-" сөјлә-", сакын-" дүшүн -", өтүн-"јалвар-", бирә-"сөјлә-", кикинч бир- "чаваб вер-", ишит- "ешит-" сөзләрини гејдә алмышыг. Бу фе'лләр васитәсиз нитгдән

әввәл кәлән мүәллиф нитгиндә ишләнмишдир. Мәсәлән: Инчә тип ајды: *

Сини окыјур мен, Варукдад оғлы... "Белә сөјләди: Сәни чағырырам, Варукдад оғлу" /Манихеј абидәси, XV абидә, Арха тәр әф/; ... манга инчә тип јарлыкадыңгыз: Бу мунтағ кылынчын үзүтүнгүз бошунмағај такы дынка дындар ... келгәј "...мәнә белә бујурдунуз: Бу һәрәкәтлә сизин руһунуз /күнаһлардан/ азад олмајачаг, динә јенә диндар кәләчәк" /Манихеј абидәси, Бөјүк хан шәрәфинә мәтн. Арха тәрәф/;

*Н.К.Дмитријев көстәрир ки, һазырда "ајт-" фе'ли чәнуб групу адланан (Азәрбајчан, гагауз, түрк) дилләрдән башга, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә ишләнир вә бу дилләр үчүн ән типик данышыг фе'ли һесаб олунур /бах:67-204/.

Архант сөзләди *: Антағ ерсәр менинг бахшым Кесин тәнгри бурхан канта јарлыкар тип "Мүгәддәс ата сөјләди: Онда мәним бахшым танры бархан Кесин һарада олмағы әмр едир" /Суан-Тсзјанын биографијасы, V фәсил, 3 а/: Не үчүн,-тисәр ол кам көнгүлингә инчә сакынты: Бу адын јирлиг ер бу кентү севигин өзи өлмәккә кирүр, манга ол киши асығ болғај "Нә үчүн,- дејә о шаман өз-өзүнә фикирдәшди: Бу јад, кәлмә киши өз разылығы илә /севинә-севинә/ өлүмә кедир" /Манихеј абидәләри. V абидә, III лөвһә, II сәһифә/; ... аны үчүн тенгрим, коп јазукда босуну өтүнүр биз: Манстар ғырза! "Онун үчүн, танрым, тамамилә күнаһлардан азад олараг јалварырыг биз: Бизим күнаһларымызы бағышла" /Манихеј абидәси. Хуастуанивт/; Ају бирәјин: Химаванти тағынынг јынгакынта бағырати атлығ үгүз кыдығынта капилвасту атлығ күсәнчиг кәртлә балык бар "Буну сөјләјим: Һималај дағы истигамәтиндә Бһагиратһа адлы чајын кәнарындакы Капилавусту адлы көзәл бир шәһәр /јер/ вардыр" /Буддизм абидәси, 12. Арха тәрәф/; Тојынлар кикинч бирди: Биз ерсәр тојып биз, - тип "Раһибләр чаваб вердиләр: Биз раһибик, -деди" /Суан-Тсзјанын биографијасы.V фәсил, 3 а/; Сәки кутлуғлар өнгәрки билгәләрдә антағ ишидмишим: Бир антағ түрлүғ алп ердәмлиг канамлығ јүрәклиг бег катығ көнгүллүк тынлығ болур "Кечмиш әзиз һакимләрдән белә ешитмишәм: О дәрәчә јүксәк

фəзилəтли истəклəри jеринə jетирилмиш чəсур вə гəтиjjəтли бир мəхлуг вардыр" /Буддизм абидəлəри. Маjтрысимит,3. Арха тəрəф/.

"Оғузнамə" вə "Китаби–Дəдə Горгуд" дастанларында, һабелə бүтүн сонракы дөвр Азəрбаjчан jазылы абидəлəриндə васитəсиз нитгин репрезентасиjасында нитг фе'ллəри мүһүм jер тутмушдур. Бəдии jарадычылыг мəһсулларында, хүсусилə М.Фүзулинин дилиндə васитəсиз нитгин репрезентасиjасында даһа чох бəдии, образлы васитəлəрдəн истифадə едилдиjиндəн чох мүхтəлиф образлы ифадəлəр ишлəдилмишдир.

*А.Исраилов гејд едир ки, "сузламок" фе'ли "демок" вə "аjтмок", фе'ллəриндəн ифадə олунан мə'нанын характеринə көрə фəрглəнир. Əкəр сонунчулар һəрəкəтин бир дəрəчəсини көстəрирсə, "сузламок" фе'ли чохсаһəли һəрəкəтлəри верə билир /бах: 69-*11-12* /.

"Оғузнамəдə гејд едилəн мəгсəд үчүн де-, аj-, сан- фе'ллəриндəн истифадə едилмишдир. Мəсəлəн: Тоғру дерлəр: "Иттифаг етсə киши алəми дутар" /Оғуз.135/; Девлəт аjытмыш: "Дөвлəтсизə девлəт олаjдым, дөвлəтлүдəн гачуп гуртулымазын" /Оғуз.100/; Оғлан евлəнəчəк "Бəк олдум!" санур /Оғуз. 22/.

Бу мəнбəдə де- фе'линин тəсриф олунмаjан-мəсдəр, фе'ли сифəт вə фе'ли бағлама формаларындан дə васитəсиз нитгин репрезентасиjасында истифадə едил–мишдир. Мəсəлəн: "Билмəзəм" демəк чан голаjыдур /Оғуз. 79/; "Сог" деjəн дүшмəндир /Оғуз.126/; "Jогурдум әкшидүр" демиш гары jог /Оғуз.203/; Һəр кишидə дəлүлик тамары вардыр, "дəлү" дедикчə ол тамар бөjүр /Оғуз.183/; "Аллаһ-Аллаһ" демəjинчə ишлəр өнмаз /Оғуз.19/; Күпə "коп" деjичəк күп дəхи "диб" деjəр /Оғуз.163/; "Ертə көчəрин" деjү көсəкин очаға jапма /Оғуз.55/; Өврəт, əри "гочам" деjин тез гочалдыр /Оғуз.138/.

"Китаби-Дəдə Горгуд" дастанларында васитəсиз нитгин репрезентасиjасы үчүн истифадə едилəн сөз вə ифадəлəр чох зəнкин вə мүхтəлифдир. Бурада де-, аj-, буjур-, буjуруг ет- //елə-, таныш-, чағыр-, хəбəр вар-, əмр елə-, нида еjлə-, анд ич-, севинч вер-, алгыш вер-, соjла- кими сөз вə ифадəлəрин ишлəндиjини мүшаһидə етмишик. Мəсəлəн: Беjрəк дəхи "Нола, ханым, баш үзəринə!"- деди /КДГ.55/; Гыjан Селчүк оғлы Дəли Тондаз аjдыр:

"Бəли , хан Газан, мəслəһəтдир" /КДГ, 42/; Баjандыр хан буjурды: "Jикирми дөрд санчаг бəки кəлсүн!" - деди /КДГ, 95/; Баjбөрə бəк базырканларыны jанына охыды, буjуруг етди: "Мəрə базырканлар! Аллаһ-тəала мана бир оғул верди. Варын Рум елинə, мəним оғлым ичүн jəхши əрмəғанлар кəтүрүн, мəним оғлым бөjүнчə",-деди /КДГ,52/;Əзраjилə буjуруг елəди ким: Jа Əзраjыл, вар, ол дəхи дəли гаватын көзинə көрүнкил, бəнзини сарартғыл!- деди /КДГ,79/; Анунла танышдылар: "Кəлүн кəсим кəсəлүм!" -дедилəр /КДГ,99/: Гоншыларына чағырар ки: Jетəр! Зəлихə!, Зүбеjдə! Үрүjдə!- чан, гыз-чан! Паша! Аjна Мəлəк! Гутлу Мəлəк! Өлмəкə-jитмəкə кетмəмишдим, jатачаг jерим кенə бу хəраб оласыjды.. /КДГ,33/; Бунлар бу сөздə икəн мəкəр, ханым, Тəкура хəбəр варды: Оғуздан Гантуралы деирлəр, бир jикит вар имиш, гызын диләjи кəли jүрүр",-дедилəр /КДГ,87/; Һəг тəалаjа Дəли Домрулун сөзи хош кəлди. Əзраjилə əмр елəди: "Дəли Домрулун атасынын-анасынын чанын ал! Ол ики һəлалə jүз гырг jыл өмр вердим",-деди /КДГ,83/; Аллаһ тəалаjа Дəли Домрулын бурада сөзи хош кəлди. Əзраjилə нида еjлəди ким: Чүн дəли гават мəним бирликим билди, бирликүмə шүкр гылды, jа Əзраjил, Дəли Домрула чан jеринə чан булсун. Анун чаны азад олсун!- деди /КДГ, 81/; Беjрəк анд ичди: "Гылычыма тоғранаjын! Охыма санчылаjын! Jер киби кəртлəjин, топраг киби саврылаjын! Сағлыгла варчаг олурсам, Оғуза кəлүб, сəни һəлаллыға алмаз исəм!" -деди /КДГ,59/; Ат агызлу Аруз гоча евинə чапар кəлди. Атасына Басатын севинч верди: "Мүштулуг! Оғлун Дəпəкөзи дəплəди!"-деди /КДГ,103/; Дəдəм Горгуд кəлүбəн шадлыг чалды, гази əрəнлəр башына нə кəлдикин аjды верди, һəм Басата алгыш верди: Гара таға jетдүкиндə ашыт версүн! Ганлу-ганлу сулардан кечит версүн! - деди /КДГ,103/; Дəдə Горгут соjламыш: Аллаһ-аллаһ демəjинчə ишлəр өнмəз. Гадир тəнри вермəjинчə əр баjымаз. Əзəлдəн jазылмаса, гул башына гəза кəлмəз. Əчəл вə'дə ирмəjинчə кимсə өлмəз... /КДГ,31/.

Гејд етмəк лазымдыр ки, "Китаби-Дəдə Горгуд" дастанларында ше'рдəн ибарəт васитəсиз нитгин репрезентасиjасында соjла- фе'линдəн истифадə едилмишдир. Өзү дə белə васитəсиз